অধ্যায় ১৩ ঃ শূদ্রক ঃ *মৃচ্ছকটিকম্*

অধ্যায় গাঁথনি

১৩.১ উদ্দেশ্য

১৩.২ পৰিচয়

১৩.৩ শূদ্রক

- ১৩.৩.১ শূদ্রকৰ জীৱন
- ১৩.৩.২ শূদ্রকৰ কাব্য প্ৰতিভা

১৩.৪ ৰূপক আৰু তাৰ শ্ৰেণীবিভাগ

- ১৩.৪.১ প্ৰকৰণৰ সাধাৰণ লক্ষণ
- ১৩.৪.২ প্ৰকৰণ হিচাপে *মৃচ্ছকটিক*

১৩.৫ *মৃচ্ছকটিকৰ* সাধাৰণ আলোচনা

- ১৩.৫.১ *মৃচ্ছকটিকৰ* নামকৰণ
- ১৩.৫.২ *মৃচ্ছকটিকৰ* কথাবস্তু
- ১৩.৫.৩ *মৃচ্ছকটিকৰ* প্ৰতিটো অংকৰ বিষয়বস্তু
- ১৩.৫.৪ *মৃচ্ছকটিকৰ* চৰিত্ৰ চিত্ৰণ
- ১৩.৫.৫ *মৃচ্ছকটিকত* উপস্থাপিত সমাজ
- ১৩.৫.৬ *মৃচ্ছকটিকৰ* ৰস

১৩.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১৩.৭ অধিক জানিবলৈ

১৩.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান (কেৱল ৰূপৰেখা)

১৩.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- শূদ্রকৰ জীৱন, কৃতি আৰু তেওঁৰ কাব্য প্ৰতিভা সম্পৰ্কে অৱগত হ'ব পাৰিব
- ৰূপক আৰু তাৰ শ্ৰেণীবিভাগ সম্বন্ধে জানিব পাৰিব
- প্ৰকৰণৰ সাধাৰণ লক্ষণসমূহ আলোচনা কৰিব পাৰিব
- *মৃচ্ছকটিকৰ* নামকৰণৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- *মৃচ্ছকটিকৰ* মূল কাহিনীভাগৰ লগত পৰিচিত হ'ব
- *মৃচ্ছকটিকৰ* প্ৰত্যেকটো অংকৰ বিষয়বস্তুৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়াব পাৰিব
- *মৃচ্ছকটিক* প্ৰকৰণত চিত্ৰিত হোৱা চৰিত্ৰ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব

শূদ্রকৰ জন্ম ক'ত হৈছিল সেইটো সঠিককৈ নির্ধাৰণ কৰাটো টান। সৰহভাগ পণ্ডিতে ক'ব খোজে যে তেওঁ উজ্জয়িনীৰ বাসিন্দা আছিল। কিছুমানে তেওঁক দাক্ষিণাত্যৰ বুলিও কয়। আনহাতে কিছুমান পণ্ডিতে শূদ্রকক মহাৰাষ্ট্ৰৰ মানুহ বুলি ক'ব খোজে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ শূদ্রকৰ চমু পৰিচয় আগবঢ়াওক। (৭৫টা শব্দৰ ভিতৰত)

১৩.৩.২ শূদ্রকৰ কাব্য প্রতিভা

আপুনি নাট্যকাৰ শূদ্রকৰ বিষয়ে জানিলে। এতিয়া আপুনি নাট্যকাৰজনৰ কৃতিত্বৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব পাৰিব।

শূদ্রক এজন ব্যতিক্রমধর্মী নাট্যকাৰ। তেওঁৰ ৰচিত *মৃচ্ছকটিকত* সংস্কৃত নাটকৰ গতানুগতিক বৈশিষ্ট্যবোৰ সিমান সক্রিয় নহয়। *মৃচ্ছকটিক* এখন প্রকৰণ শ্রেণীৰ ৰূপক। সমাজৰ সাধাৰণ শ্রেণীৰ লোকৰ ঘটনাক লৈ শূদ্রকে এই প্রকৰণখন ৰচনা কৰিছে। ৰজা-মহাৰজা আৰু আঢ্যৱন্ত শ্রেণীক তেওঁ প্রকৰণখনত প্রাধান্য দিয়া নাই। প্রকৰণখনত তেওঁ অতি সুন্দৰকৈ সমাজৰ সাধাৰণ নিম্ন খাপৰ চৰিত্রসমূহক উপস্থাপন কৰিছে। তেওঁৰ প্রকৰণত গদ্যাত্মক সংলাপৰ উপৰিও শ্লোকৰ প্রাচুর্য পোৱা যায়। সেইপিনৰ পৰা এই গ্রন্থত তেওঁৰ কবিত্ব প্রতিভাৰ পৰিচয়ো প্রকাশ পাইছে। *মৃচ্ছকটিক*খনৰ গদ্য সংলাপত প্রয়োগ কৰা সংস্কৃত ভাষা সহজ আৰু সৰল। তেওঁৰ কাব্য গঠন পদ্ধতিও সম্পূর্ণ বেলেগ। সমাসৰ আড়ম্বৰশূন্য চুটি চুটি বাক্যেৰে সংলাপ ৰচিত হৈছে। তাৰ ফলতেই *মৃচ্ছকটিক*ৰ ভাষা বুজিবলৈ কষ্ট নহয়। সংস্কৃতৰ উপৰি বিভিন্ন প্রকাৰৰ প্রাকৃতৰ ব্যৱহাৰ ইয়াত পোৱা যায়। শৌৰসেনী, প্রাচ্যা, মাগধী আদি প্রাকৃতৰ ব্যৱহাৰেও শূদ্রকৰ কৃতিত্বৰ পৰিচয় দিছে।

প্রকৰণখনৰ বিভিন্ন দৃশ্যৰ বিৱৰণত কবিয়ে ঠাই বিশেষে একোটা বিষয়ৰ বর্ণনা অতি সুন্দৰকৈ পৰিবেশন কৰিছে। এই প্রসংগত দ্বিতীয় অংকত থকা জুৱা খেলৰ দৃশ্যৰ কথা ক'ব পাৰি। জুৱাত হাৰি সংবাহক মন্দিৰত লুকাই থকা আৰু সংবাহকক বিচাৰি মাথুৰ আৰু জুৱাৰী (দ্যূতকৰ) আহি মন্দিৰত সোমাই তাতেই জুৱা খেলিবলৈ ধৰা দৃশ্যৰ বিৱৰণ বৰ আমোদজনক। তেতিয়া সংবাহকে জুৱা খেলৰ লোভ সামৰিব নোৱাৰি আকৌ জুৱা খেলিবলৈ প্রবৃত্ত হোৱাত মাথুৰ আৰু জুৱাৰীয়ে তাক ধৰিবলৈ খেদি ফুৰা দৃশ্যটো কবিয়ে বাস্তৱ ৰূপত চিত্রিত কৰিছে। তেনেদৰে প্রকৰণখনৰ প্রথম অংকত বসন্তসেনাৰ পিছে পিছে খেদি যোৱা শকাৰ, বিট আৰু চেটৰ দৃশ্য আৰু বসন্তসেনা গৈ চাৰুদত্তৰ ঘৰত প্রৱেশ কৰাৰ বর্ণনাও অতি মনোহৰ

পদূলিমুখৰ বৰ্ণনালৈ চাব পাৰি। ৰূপকৰ সংলাপৰ বাক্য দীঘলীয়া আৰু সন্ধি-সমাসেৰে ভাৰাক্রান্ত হ'লে ভাষাৰ শ্রুতিমধুৰতা কিমান অক্ষত থাকে সেইটো কোৱা টান। কিন্তু শূদ্রকে কোনো কোনো ঠাইত তেনেই চুটি চুটি বাক্যৰ অর্থ প্রকাশ কৰিও পাণ্ডিত্যৰ পৰিচয় দিছে। এই প্রসংগত চাৰুদত্তৰ গুণৰাশিৰ বিৱৰণ দিয়া সুন্দৰ শ্লোক এটিৰ উল্লেখ কৰিব পাৰি। শ্লোকফাঁকি হ'ল—

'গুণপ্রৰালং বিনয়প্রশাখং
বিশ্রম্ভমূলং মহনীয়পুষ্পম্।
তং সাধুবৃক্ষং স্বগুণৈঃ ফলাঢ্যং
সুহৃদ্বিহঙ্গাঃ সুখমাশ্রয়ন্তি।।' (৪।৩২)

অর্থাৎ, দয়া-দাক্ষিণ্য গুণসমূহ পাত, বিনয় গুণ শাখা, বিশ্বাস শিপা, গৌৰৰ ফুল আৰু পৰোপকাৰ আদি ফল এনেকুৱা বৃক্ষৰূপ চাৰুদত্তক সজ্জনসকলে আশ্রয় কৰি আছে। এই শ্লোকটিৰ ছন্দ উপজাতিআৰু ইয়াত ৰূপক অলংকাৰ হৈছে। এনেকুৱা আন বহুতো শ্লোক *মৃচ্ছকটিকত* আছে যিবোৰৰ শব্দসম্ভাৰ সহজ-সৰল। আকাশত মেঘৰ আগমন হওক, ৰাতি হওক, বৰষুণৰ ধাৰা পতিত হওক— 'উদয়ন্ত নাম মেঘাঃ ভৱতু নিশা বর্ষমৰিৰতং পততু' (৪। ৩৩) শ্লোকফাঁকিও উল্লেখযোগ্য। এই শ্লোকটি আর্য্যা ছন্দত ৰচিত। এনেকুৱা শ্লোক আৰু আছে য'ত শূদ্রকৰ কোমল পদৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। শূদ্রকৰ ৰচনাৰীতি বৈদর্ভী ৰীতিৰ। টীকাকাৰ হৰিদাস সিদ্ধান্তবাগীশে 'বাহুল্যেন বৈদর্ভীৰীতি', অর্থাৎ শূদ্রকৰ ৰচনাত বাহুল্য বৈদর্ভী ৰীতিৰ বুলি অভিমত প্রকাশ কৰিছে।

শূদ্রকৰ ৰচনাত সন্নিবিষ্ট কিছুমান প্রৱাদসূচক বাক্যই ৰচনাক সুন্দৰ কৰি তুলিছে। তেনেকুৱা বাক্যত বিশ্বজনীন সত্য নিহিত হৈ আছে। এনেবোৰ বাক্য প্রয়োগৰ ফলত তেওঁৰ ৰচনাৰ উৎকর্ষ সাধন হৈছে।

শূদ্রকৰ প্রকৰণখনত শ্লোকত বিভিন্ন অর্থালংকাৰৰ প্রয়োগ পোৱা যায়। শ্লোকবোৰত কাব্যলিংগ, অপ্রস্তুতপ্রশংসা, বিশেষোক্তি, মালোপমা, জাত্যুৎপ্রেক্ষা, পৰিসংখ্যা, পূর্ণোপমা, দীপক, বিভাৱনা আদি সুন্দৰ সুন্দৰ অলংকাৰৰ প্রয়োগে তেওঁৰ ৰচনাৰ সৌষ্ঠৱ বঢ়াইছে।

মৃচ্ছকটিকত পোৱা বাৰিষাকালৰ ৰাতিৰ বিৱৰণ অতি নিখুঁত। তাত ভেকুলীৰ মাতকে ধৰি ৰাতি ক'লা ডাৱৰে ঢাকি ৰখা জোনৰ বিৱৰণ অতি মনোহৰ। লগতে মেঘৰ আঁৰত বিজুলীৰ চিক্‌মিকনিৰ বিৱৰণ বৰ ধুনীয়াকৈ প্রকাশ পাইছে। কবিয়ে মেঘৰ গাজনিক ডবাৰ শব্দৰ লগত আৰু বিজুলীৰ সঞ্চালনক বিজয় পতাকাৰ লগত তুলনা কৰি বর্ণনাক সুন্দৰ কৰি তুলিছে।

শূদ্রকে প্রকৰণখনৰ কাহিনী পৰিৱেশন আৰু লগতে চৰিত্র অংকনো অতি নিয়াৰিকৈ সম্পাদন কৰিছে। কিছুমান চৰিত্র মঞ্চত উপস্থিত নহ'লেও সেইবোৰৰ ভূমিকা যেন তেনেই কম নহয় সেইটো কবিয়ে আন চৰিত্রৰ সংলাপ আৰু কার্যৰ জৰিয়তে ফুটাই তুলিবলৈ সক্ষম হৈছে। ধূতাৰ কম কথাই তেওঁৰ চৰিত্রৰ গাম্ভীর্য

দহ প্রকাৰ ৰূপকৰ ভিতৰত প্রকৰণৰ স্থান অন্যতম। প্রকৰণৰ বিষয়বস্তু নাট্যকাৰৰ নিজা অর্থাৎ ইয়াত নাট্যকাৰে কল্পনাৰ সহায়ত বিষয়বস্তু প্রস্তুত কৰি উলিয়ায়। প্রকৰণৰ কাহিনী সদায় লৌকিক বা কবিৰ কল্পনাপ্রসূত হ'ব লাগে। তাত শৃংগাৰ ৰসকেই ঘাই ৰস হিচাপে পৰিৱেশন কৰা হয়। প্রকৰণৰ নায়ক সদায় ব্রাহ্মণ, অমাত্য বা বণিক শ্রেণীৰ যিকোনো এজন হ'ব লাগে। নায়কজন ধীৰ প্রশান্ত গুণসম্পন্ন হ'ব লাগে আৰু নানা বাধা-বিপত্তিৰ মাজতো তেওঁ ধর্ম, অর্থ, কামৰ পৰা বিৰত থাকিব নালাগে।

প্রকৰণৰ নায়িকা সাধাৰণতে কুলস্ত্রী অথবা গণিকা হ'ব লাগে। কেতিয়াবা কেতিয়াবা কোনো কোনো প্রকৰণত দুয়ো প্রকাৰৰ নায়িকা থকাও আপুনি দেখিবলৈ পাব। আপুনি জানিব যে নায়িকাৰ ভিত্তিতহে প্রকৰণৰ শ্রেণী বিভাজন কৰা হয়। আপুনি তিনি প্রকাৰৰ প্রকৰণ দেখিবলৈ পাব। সেই তিনি প্রকাৰ প্রকৰণ হৈছে— শুদ্ধ প্রকৰণ, মিশ্র প্রকৰণ আৰু সংকীর্ণ প্রকৰণ। প্রকৰণত ধূর্ত, বিট, চেট আৰু জুৱাৰী আদি চৰিত্রও সংযোজিত কৰা হয়।

আপুনি জানে যে প্রকৰণো এখন ৰূপকহে। সেইকাৰণেই ৰূপকৰ আন সকলো লক্ষণ নাটকৰ দৰেই থাকিব লাগে। প্রকৰণত শৃংগাৰ অংগীৰস হিচাপে থাকিলেও তাত কৰুণ, হাস্য আৰু বীভৎস আদি ৰসো অংগৰসৰ ৰূপত থাকে।

আপুনি জানিব যে প্রকৰণ নাটকৰেই এটি পৰিবর্তিত ৰূপ। সেইকাৰণেই প্রকৰণতো নাটকৰ প্রয়োজনীয় পঞ্চ সন্ধি থাকিব লাগে। গতিকে নাটকৰ দৰে পাঁচটি অৱস্থা আৰু পাঁচটি অর্থপ্রকৃতিও ইয়াত থাকে। কাৰণ, সেইবোৰ অবিহনে পঞ্চসন্ধিৰ উৎপত্তি হ'ব নোৱাৰে।

জানি থোৱা ভাল

● পাঁচটা সন্ধিৰ জৰিয়তে নাটকৰ কাহিনী পুষ্ট হয় আৰু শেষত নাটক এখনৰ মুখ্য ফল ৰূপায়িত হয়। সেই পাঁচটা সন্ধিৰ নাম এনেকুৱা— মুখ, প্রতিমুখ, গর্ভ, বিমর্শ আৰু নির্বহণ বা উপসংহাৰ।

● একো একোটা অৱস্থা আৰু অর্থপ্রকৃতিৰ সংযোগত একোটাকৈ সন্ধিৰ সৃষ্টি হয়।

● নাটকীয় কাহিনীৰ গতিপ্রৱাহক আমি অৱস্থা বুলি ক'ব পাৰো। আনহাতে, নাটকীয় মূল বিষয়ৰ প্রয়োজন সিদ্ধিৰ বাবে যি উপায় তাক আমি অর্থপ্রকৃতি বুলি ক'ব পাৰো। তলত সন্ধিৰ উৎপত্তি দেখুৱা হ'ল—

সন্ধি		অৱস্থা		অর্থপ্রকৃতি
মুখ	=	আৰম্ভ	+	বীজ
প্রতিমুখ	=	যত্ন	+	বিন্দু
গর্ভ	=	প্রত্যাশা	+	পতাকা

শ্রেণীৰ প্রকৰণ বুলি গণ্য কৰা হৈছে। এইখন প্রকৰণত বিট, চেট, ধূর্ত, জুৱাৰী আদি চৰিত্রও চিত্রিত হৈছে।

মৃচ্ছকটিক প্রকৰণত শৃংগাৰ ৰসৰ উপৰিও কৰুণ, হাস্য আৰু বীভৎস ৰস আনুষংগিক ৰস হিচাপে উপস্থাপন কৰা হৈছে। ৰোহসেনক প্রথমবাৰ দেখাৰ লগে লগে বসন্তসেনাৰ মনত সঞ্চাৰ হোৱা বাৎসল্য ভাবৰ কথা অতি সুন্দৰকৈ কবিয়ে চিত্রিত কৰিছে। প্রকৰণখনত বিপ্রলম্ভ শৃংগাৰৰ পৰিৱেশো নাট্যকাৰে অংকন কৰিছে। কবিয়ে শকাৰৰ চৰিত্রৰ মাজেৰে হাস্য ৰসৰ সৃষ্টি কৰিছে। শকাৰ ৰজাৰ খুলশালি হোৱাৰ কাৰণেই দম্ভত উফন্দি জধেমধে কথা কৈ দর্শকক আনন্দ দিয়া দেখিবলৈ পোৱা যায়।

আপুনি জানে যে প্রকৰণ হৈছে নাটকৰেই এটা পৰিবর্তিত ৰূপ। সেইকাৰণেই নাটকৰ আন লক্ষণবোৰো প্রকৰণত বিদ্যমান থাকে। সেইবোৰৰ ভিতৰত সন্ধি আদিয়েই প্রধান।

মৃচ্ছকটিক প্রকৰণত নায়ক চাৰুদত্ত আদিৰ পৰা অন্তলৈকে মঞ্চত উপস্থিত নাথাকে। আনহাতে ধূতা আৰু বসন্তসেনাও মুখামুখিভাৱে মঞ্চত উপস্থিত হোৱা দেখা যায়। এনেকুৱা নিয়ম সকলোৱে মানি নলয়। প্রকৰণৰ সৰু-সুৱা লক্ষণ কটকটীয়াকৈ আলোচ্য প্রকৰণত মানি চলা হোৱা নাই যদিও *মৃচ্ছকটিক* প্রকৰণখনক সংকীর্ণ প্রকৰণৰ প্রকৃষ্ট উদাহৰণ হিচাপে বিদ্বৎ সমাজত গ্রহণ কৰা হয়।

১৩.৫ *মৃচ্ছকটিক*— সাধাৰণ আলোচনা

আপুনি ইতিমধ্যে *মৃচ্ছকটিকৰ* ৰচক শূদ্রকৰ বিষয়ে জানিছে। *মৃচ্ছকটিকত* যে প্রকৰণশ্রেণীৰ ৰূপকৰ প্রায়বোৰ লক্ষ্যণ আছে তাকো জানিলে। এইখিনিত *মৃচ্ছকটিকৰ* বিভিন্ন দিশ সামৰি লৈ এটি সাধাৰণ আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ব। এইটো অধ্যয়ন কৰি আপুনি *মৃচ্ছকটিক* প্রকৰণৰ নামকৰণৰ সার্থকতা, ইয়াৰ বিষয়বস্তু। ইয়াৰ প্রধান চৰিত্রসমূহ ইয়াত থকা অঙ্গীৰস আদিৰ বিষয়ে বিস্তৃতভাৱে জানিব পাৰিব।

১৩.৫.১ *মৃচ্ছকটিকৰ* নামকৰণ

আপুনি প্রকৰণৰ সাধাৰণ লক্ষণ অধ্যয়নৰ পিছত শূদ্রকৰ ৰচিত *মৃচ্ছকটিক* প্রকৰণৰ নামকৰণৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। প্রকৰণ বা নাটকৰ নাম সদায় কাহিনীৰ অর্থ গহীনকৈ প্রকাশ কৰিব পৰা হ'ব লাগে আৰু তাতেই নামটোৰ সার্থকতা নির্ভৰ কৰে। কাব্য বা আন যিকোনো গ্রন্থৰ নাম আকর্ষণীয় হ'ব লাগে। তেতিয়াহে পাঠকৰ মনত সি বিশেষ প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰিবলৈ সক্ষম হয়।

'মৃচ্ছকটিক' শব্দটো 'মৃৎ' আৰু 'শকটিক' এই দুটা শব্দৰ যোগত নিষ্পন্ন হৈছে আৰু সন্ধিৰ নিয়ম অনুসৰি 'মৃচ্ছকটিক' শব্দটো সিদ্ধ হৈছে। 'মৃৎ' শব্দই মাটিক

কৰিছে। প্ৰকৰণখনত শৃংগাৰ ৰসৰ বাহিৰেও অন্য ৰসৰ সমাবেশ ঘটাবলৈ *মৃচ্ছকটিকত* সংযোজিত মাটিৰ গাড়ীৰ প্ৰসংগ যথেষ্ট মহত্ত্বপূৰ্ণ বুলি ভাবিব পাৰি। বসন্তসেনা আৰু চাৰুদত্তৰ প্ৰণয়কাহিনীয়েই প্ৰকৰণখনৰ ঘাই উপজীব্য। মাটিৰ গাড়ীৰ বৃত্তান্তত উক্ত উপজীব্য বিষয়ৰ গভীৰতাৰ বীজ ৰূপায়িত হৈছে। তদুপৰি মাটিৰ গাড়ীয়ে সমাজত থকা সাধাৰণ শ্ৰেণীৰ প্ৰতিবিম্ব হিচাপেও অংকিত হোৱা বুলি ক'ব পৰা যায়। প্ৰকাশক হিচাপেও *মৃচ্ছকটিক* নামটো যথেষ্ট প্ৰাসংগিক আৰু মহত্ত্বপূৰ্ণ। গতিকে ক'ব পাৰি প্ৰকৰণখনৰ নায়ক বা নায়িকাৰ নাম অনুসৰি যদি নামকৰণ কৰিলেহেঁতেন, তেন্তে নামটো সিমান উৎকণ্ঠাজনক নহ'লহেঁতেন। সেইপিনৰ পৰাও *মৃচ্ছকটিক* নামটো যথেষ্ট গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু সম্পূৰ্ণভাবে সাৰ্থক।

১৩.৫.২ *মৃচ্ছকটিকৰ* কথা-বস্তু

মৃচ্ছকটিকৰ নামকৰণৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত আপুনি ইয়াত উক্ত প্ৰকৰণখনৰ কথা-বস্তু অধ্যয়ন কৰিবলৈ পাব। এই ৰূপকখনৰ বিষয়বস্তু এইধৰণৰ— চাৰুদত্ত উজ্জয়িনীৰ এজন বিশিষ্ট নাগৰিক। এসময়ৰ ধনী চাৰুদত্ত ধন-ঐশ্বৰ্য দান কৰি নিৰ্ধন হৈ পৰে। তেওঁ এই প্ৰকৰণৰ নায়ক। গণিকা বসন্তসেনা চাৰুদত্তৰ গুণত আকৃষ্ট হৈ প্ৰণয়াসক্ত হয়। আনহাতে ৰজা পালকৰ খুলশালি শকাৰে বসন্তসেনাক ভাল পায়। বসন্তসেনাই উদ্ধত শকাৰক অলপো ভাল নাপায়। শকাৰে চাৰুদত্তক শেলঠেকত পেলাবলৈ চাৰুদত্তই বসন্তসেনাক হত্যা কৰা বুলি আদালতত গোচৰ তৰে। কিন্তু সময়ত বসন্তসেনাই চাৰুদত্তক মিছা অভিযোগৰ পৰা মুক্ত কৰে। ইপিনে চাৰুদত্তৰ পত্নী ধূতাই বসন্তসেনাক চাৰুদত্তৰ পত্নী বুলি স্বীকৃতি দিয়ে। আৰ্য্যকে উজ্জয়িনীত বিদ্ৰোহ কৰি পালকক সিংহাসনচ্যুত কৰি ৰাজপাটত বহে। আৰ্য্যকে কুশাৱতী নদীৰ দাঁতিত থকা ৰাজ্য চাৰুদত্তক অৰ্পণ কৰে।

১৩.৫.৩ *মৃচ্ছকটিকৰ* প্ৰত্যেকটো অংকৰ বিষয়বস্তু

মৃচ্ছকটিক প্ৰকৰণত দুটা নান্দী শ্লোকত শিৱক স্তুতি কৰা হৈছে। সভাত উপস্থিত থকা সমূহ দৰ্শকক ***সূত্ৰধাৰে*** প্ৰণিপাত জনাই শূদ্রকৰ ৰচিত *মৃচ্ছকটিক* প্ৰকৰণ অভিনীত হ'ব বুলি সদৰী কৰিছে। সূত্ৰধাৰে শূদ্রকৰ শাৰীৰিক বিৱৰণৰ লগতে কবি গৰাকীৰ জ্ঞান-গৰিমা আৰু তাৰ লগে লগে স্বভাৱ, পৰাক্ৰম আদিৰো উল্লেখ কৰিছে। প্ৰকৰণখনত দৰিদ্ৰ চাৰুদত্ত আৰু তেওঁৰ গুণত আকৃষ্ট হোৱা গণিকা বসন্তসেনাৰ প্ৰণয় কাহিনী বিবৃত হৈছে। চাৰুদত্ত আৰু বসন্তসেনাৰ প্ৰণয়ৰ পবিত্ৰতাৰ কথাও সূত্ৰধাৰে প্ৰকাশ কৰিছে। সূত্ৰধাৰে কৈছে যে চাৰুদত্ত নিৰ্দোষ স্বভাৱৰ লোক আৰু তেওঁ অতি নীতিপৰায়ণ। সূত্ৰধাৰ আৰু নটীৰ কথোপকথনৰ মাজেৰে সূত্ৰধাৰৰ ভোজনপ্ৰিয়তাৰ কথাও প্ৰকাশ পাইছে। তেওঁলোকৰ কথাৰ মাজত পৰিহাসৰ বাতাবৰণো সৃষ্টি কৰা হৈছে। প্ৰকৰণখনৰ 'আমুখ' অংশত পৰিহাসৰ বাতাবৰণ সৃষ্টি

সূত্ৰধাৰ ঃ নাটকৰ মঞ্চত প্ৰৱেশ কৰি যিজনে নাটকীয় কথা-বস্তুৰ চমুকৈ সূত্ৰপাত কৰে তেওঁক সূত্ৰধাৰ বুলি কোৱা হয়।

লৈ যাবলৈ কয়। কিন্তু বসন্তসেনা মনে মনে থকা দেখি চাৰুদত্তই নিজৰ দৰিদ্রতাৰ কাৰণে আকৌ দুখ কৰিবলৈ ধৰে। এইদৰে থকাত বিদূষক আৰু ৰদণিকা ভিতৰলৈ সোমাই আহে আৰু তেতিয়াহে বসন্তসেনাৰ গোটেই বৃত্তান্ত চাৰুদত্তই জানিবলৈ পায়। তেতিয়া বসন্তসেনাই গহনাৰ টোপোলাটো চাৰুদত্তৰ হাতত ন্যস্ত কৰে। তাৰ পিছত চাৰুদত্ত আৰু বিদূষকে বসন্তসেনাক তেওঁৰ ঘৰত থৈ আহে। চাৰুদত্তই দিনৰ ভাগত বৰ্দ্ধমানক গহনাৰ টোপোলাটো ৰক্ষা কৰিবৰ দায়িত্ব সঁপে আৰু ৰাতিৰ ভাগত তাৰ দায়িত্ব বিদূষকক দিয়ে।

দ্বিতীয় অংকত বসন্তসেনাৰ ঘৰুৱা দৃশ্যত কাহিনীৰ পাতনি মেলা হয়। বসন্তসেনা আৰু মদনিকাৰ প্ৰৱেশেৰে দ্বিতীয় অংক আৰম্ভ হয়। বসন্তসেনাক গা-পা ধুবলৈ চেটীয়ে বসন্তসেনাৰ মাতৃৰ আদেশ নিবেদন কৰিলে। কিন্তু বসন্তসেনাই গা নুধুৱে বুলি কৈ চেটীক ওভতাই পঠিয়ালে। বসন্তসেনাই চাৰুদত্তক যে ভাল পায় সেইটো মদনিকাক ব্যক্ত কৰিলে। মদনিকাই চাৰুদত্তৰ নিঃকিন অৱস্থাৰ কথা কোৱা সত্ত্বেও বসন্তসেনাই তেওঁৰ নিৰ্লোভ প্ৰেমৰ কথাকেই বাৰে বাৰে প্ৰকাশ কৰিলে।

দ্বিতীয় অংকত সংবাহক জুৱাত হাৰি দহটা সোণৰ মুদ্রা দিব নোৱাৰি লৰি আহি বিগ্রহ নথকা দেৱমন্দিৰত নিশ্চল মূৰ্তিৰ দৰে থিয় হৈ থাকিল। ইপিনে সংবাহকক বিচাৰি বিচাৰি মাথুৰ আৰু জুৱাৰীজনো আহি মন্দিৰত উপস্থিত হ'ল। সিহঁত দুটা জুৱাত হানি হোৱা কথাটোকেই চিঞৰি চিঞৰি ক'বলৈ ধৰে আৰু পিছত মন্দিৰটোত কোনো নাই দেখি তাতেই আকৌ জুৱা খেলিবলৈ ধৰে। জুৱাৰ নিচা এৰিব নোৱাৰা সংবাহকে মাথুৰ আৰু জুৱাৰীৰ খেল দেখিয়েই সিও এইটো তাৰ ভাগত এই বুলি চিঞৰ এটা মাৰিলে। তেতিয়াই মাথুৰ আৰু জুৱাৰীয়ে সংবাহকক ধৰি পেলালে আৰু ধাৰলৈ লোৱা দহটা সোণৰ মোহৰ আদায় কৰিবলৈ মাৰ-ধৰ কৰিবলৈ ধৰিলে। ঠিক তেনেতে দৰ্দুৰক নামেৰে ধূৰ্ত এটা তাত উপস্থিত হ'লহি। সি সংবাহকৰ ফলীয়া হ'ল। মাথুৰ আৰু দৰ্দুৰকৰ মাজত কাজিয়া লাগিল। ছেগ চাই দৰ্দুৰকে মাথুৰৰ চকুত ধূলি ছটিয়াই দিলে আৰু সংবাহকক তাৰ পৰা পলাবলৈ চকুৰে ইংগিত দিলে।

সংবাহক গৈ বসন্তসেনাৰ ঘৰ পালে আৰু তাৰ পাছে পাছে মাথুৰ আৰু জুৱাৰীজনো তাত উপস্থিত হ'ল। সংবাহকে বসন্তসেনাক চাৰুদত্তৰ পুৰণি সেৱক বুলিহে পৰিচয় দিলে। বসন্তসেনাই সেই কথা শুনি নিজে সেৱিকাৰ হতুৱাই গহনাপাতি মাথুৰ আৰু জুৱাৰীজনক দিয়ালে আৰু সংবাহকক সিহঁতৰ ভয়ৰ পৰা বচালে। তাৰ পিছত সংবাহকে জুৱাত হাৰি আত্মগ্লানিত ভুগি বৌদ্ধ সন্ন্যাসী হ'বলৈ থিৰাং কৰি তাৰপৰা বিদায় ল'লে। ইপিনে কৰ্ণপূৰকে দঁতাল হাতী এটাৰ আক্রমণৰ পৰা সন্ন্যাসী এজনক বচাবলৈ গৈ তেওঁৰ দুঃসাহসৰ কথা বসন্তসেনাক বৰ্ণনা কৰি আত্মপ্রশংসা কৰাৰ দৃশ্য দেখা যায়। তেওঁক কোনোবাই দিয়া চাদৰ এখনো বসন্তসেনাক দেখুৱায়। সেই চাদৰখন চাৰুদত্তই দিয়া বুলি বসন্তসেনাই খাটাংকৈ

বসন্তসেনাক লগ ধৰি গহনাবোৰ যে চাৰুদত্তই জুৱাখেলত হাৰিছে আৰু সেই গহনাবোৰৰ বিনিময়ত ৰত্নাৱলী হাৰডাল পঠাই দিছে সেইটো ক'লে। বসন্তসেনাই ৰত্নাৱলী হাৰডাল গ্ৰহণ কৰি বিদূষকক বিদায় দি চাৰুদত্তক লগ ধৰিবলৈ ওলাই গ'ল।

প্ৰকৰণখনৰ পঞ্চম অংকত বিদূষকে চাৰুদত্তক ৰত্নাৱলী হাৰ বসন্তসেনাই গ্ৰহণ কৰা বুলি বাতৰি দিলে আৰু আবেলি পৰত বসন্তসেনাই চাৰুদত্তক লগ ধৰিব বুলিও ক'লে। তাৰ পিছত বিটৰ লগত বসন্তসেনাই লগ ধৰিলে। তেতিয়া বিটে ইংগিতেৰে বিদূষকক আঁতৰাই পঠিয়ালে। পিছত লাহে লাহে বিট আৰু ছত্ৰধাৰিণীও আঁতৰি গ'ল। পঞ্চম অংকতেই ৰত্নাৱলীৰ সলনি বসন্তসেনাই তেওঁৰ সোণৰ ভাণ্ড চাৰুদত্তক গ্ৰহণ কৰিবলৈ ক'লে। চাৰুদত্ত আৰু বিদূষকে সোণৰ ভাণ্ড দেখি অতিকৈ আচৰিত হ'ল আৰু তেতিয়া চেটীয়ে ওভতাই পোৱাৰ সকলো বৃত্তান্ত বিদূষকক বিৱৰি ক'লে। মৈত্ৰেয়ই সোণৰ ভাণ্ড পোৱাৰ সকলো কথা চাৰুদত্তকো ক'লে। এইদৰে বসন্তসেনাৰ সোণৰ ভাণ্ড ওভতাই পোৱাৰ কথা সকলোৱে অৱগত হৈ অতি আনন্দিত হ'ল। এনেতে ধাৰাসাৰে বৰষুণ দিবলৈ ধৰিলে আৰু বসন্তসেনা সেই ৰাতিটো চাৰুদত্তৰ ঘৰতেই কটালে।

শুই থকা বসন্তসেনাক জগাবলৈ চেটিৰ প্ৰৱেশেৰে ষষ্ঠ অংক আৰম্ভ হৈছে। চেটিয়ে বসন্তসেনাক জনায় যে চাৰুদত্তই জীৰ্ণোদ্যানত বসন্তসেনাক গাড়ীৰে যাবলৈ কৈছে। চেটিৰ মুখত এই কথা শুনি বসন্তসেনা অতি উৎফুল্লিত হ'ল। বসন্তসেনাই ৰত্নাৱলী হাৰডাল চেটিৰ হাতত গতাই দি ধূতাক প্ৰত্যৰ্পণ কৰিবলৈ পঠিয়াই দিলে। কিন্তু ধূতাই সেই হাৰডাল গ্ৰহণ নকৰি বসন্তসেনাক ওভতাই দিলে।

ষষ্ঠ অংকতেই ৰদণিকাই ৰোহসেনক কোলাত তুলি লৈ মঞ্চত প্ৰৱেশ কৰে। ৰদণিকাই ৰোহসেনক মাটিৰ গাড়ীৰে খেলিবলৈ দিয়াত ল'ৰাজনে সোণৰ গাড়ীৰেহে খেলিব বুলি জেদ কৰিবলৈ ধৰে। ৰদণিকাই ৰোহসেনক বসন্তসেনাৰ ওচৰলৈ লৈ যায়। তেতিয়া বসন্তসেনাই ৰোহসেন যে চাৰুদত্তৰ পুত্ৰ সেইটো জানিবলৈ পাই আনন্দ লাভ কৰে আৰু তেওঁৰ সোণৰ অলংকাৰবোৰেৰে সোণৰ গাড়ী তৈয়াৰ কৰি দিবলৈ কয়।

বসন্তসেনাক জীৰ্ণোদ্যানলৈ লৈ যাবলৈ বৰ্ধমানকে গাড়ী সজাই দু�ৱাৰমুখত অপেক্ষা কৰিছে। বসন্তসেনাৰ প্ৰসাধনৰ কাম শেষ নোহোৱালৈকে গাড়ীখন অপেক্ষা কৰিব লাগে বুলি বসন্তসেনাই কৈ পঠিয়ালে। ইপিনে ভুলতে গাড়ীখনত বিছনা অনা নাই বুলি তাকে আনিবলৈ বৰ্ধমানক গাড়ীখন লৈ গুচি গ'ল। এই ছেগতেই গাৰোৱান স্থাৱৰক চেটই শকাৰৰ গাড়ীখন লৈ আহি চাৰুদত্তৰ দুৱাৰমুখত ৰাখি আন এখন গাড়ীৰ গাৰোৱানক সহায় কৰিবলৈ খন্তেকৰ কাৰণে তাৰ পৰা আঁতৰি গ'ল। বসন্তসেনাই সেইখনেই চাৰুদত্তৰ গাড়ী বুলি ভুল কৰি স্থাৱৰকৰ গাড়ীত উঠি বহিল। তেতিয়া গুৱালৰ পুত্ৰ আৰ্য্যক বন্দীশালাৰ পৰা পলাই নিজক বচাবলৈ চাৰুদত্তৰ বাগিচাত সোমালহি। ইতিমধ্যে বৰ্ধমানকে গাড়ীখনত বিছনা পাৰি আকৌ চাৰুদত্তৰ

চাৰুদত্তই স্বীকাৰ কৰিছিল। কিন্তু বসন্তসেনাক তেওঁ যে বধ কৰা নাছিল সেইটো স্পষ্টকৈ আদালতক জনালেও আদালতে প্ৰমাণৰ সাপেক্ষে চাৰুদত্তক দোষী বুলি কৈ ধন-বস্তুৰে সৈতে তেওঁক ৰাজ্যৰ পৰা বহিষ্কাৰ কৰিবলৈ ৰায় দিয়ে। কিন্তু ৰজা পালকে চাৰুদত্তক মৃত্যুদণ্ডেৰে দণ্ডিত কৰে।

মৃচ্ছকটিকৰ দশম অংক চাৰুদত্তক চণ্ডাল দুজনে বধ্যস্থানলৈ লৈ যোৱাৰ দৃশ্যৰে আৰম্ভ হয়। মৃত্যুদণ্ডৰ পোছাক পিন্ধাই চাৰুদত্তক বধ্যভূমিলৈ লৈ যোৱা হৈছিল। অসংখ্য প্ৰজাই চাৰুদত্তক চাবলৈ ওলাই আহিছিল। স্থাৱৰক চেটে ভৱনৰ ওপৰৰ পৰা চাৰুদত্তই বসন্তসেনাক হত্যা কৰা নাই বুলি কোৱা কথা দূৰত্বৰ বাবে কাৰো কাণত নপৰিছিল। পিছত স্থাৱৰকে ভৱনৰ ওপৰৰ পৰা জাঁপ মাৰি তলত পৰিছিল আৰু চণ্ডালক সকলো কথা বিৱৰি কৈছিল। স্থাৱৰকৰ হাতৰ বন্ধন সুলকি গৈছিল। শকাৰে যে স্থাৱৰক চেটকক ঘৰত বন্দী কৰি থৈছিল তাকো তেওঁ জনাইছিল।

বসন্তসেনা আৰু ভিক্ষুজনো চাৰুদত্তৰ ঘৰলৈ যাবলৈ ওলাইছিল যদিও সেই দৃশ্য দেখি তালৈ ঢাপলি মেলিছিল আৰু সেই মুহূৰ্ততেই চাৰুদত্তৰ মৃত্যুদণ্ডৰ সন্দৰ্ভত শেষ ঘোষণা চণ্ডালে শুনিবলৈ পাইছিল। দৈৱক্ৰমে প্ৰথম চণ্ডালৰ প্ৰয়াস ব্যৰ্থ হোৱাত দ্বিতীয় চণ্ডালে ৰাজ আজ্ঞা পালন কৰিবলৈ উঠিপৰি লাগিছিল। ঠিক তেনেতে বসন্তসেনাই নিজৰ পৰিচয় দিছিলহি আৰু সেই কথাখিনি শুনি বধ কৰিবলৈ উদ্যত হোৱা চণ্ডালেও ভাবিবলৈ ধৰিছিল। ইপিনে বসন্তসেনা উধাতু খাই লৰি গৈ চাৰুদত্তৰ বুকুত সোমাই পৰিছিল। ভীক্ষুজনো চাৰুদত্তৰ ভৰিত দীঘল দি পৰিছিল। চণ্ডাল দুজন চাৰুদত্তক বধ কৰাৰ পৰা নিবৃত্ত হৈছিল আৰু ৰজা পালকক বসন্তসেনা জীৱিত থকাৰ কথা জ্ঞাপন কৰিছিল। চাৰুদত্তই বসন্তসেনাক জীৱিত দেখি আনন্দত আপ্লুত হৈছিল আৰু বধ্য পোছাককেই মিলনৰ পোছাক বুলি ভাবিছিল। ইপিনে শৰ্বিলকে সেই দৃশ্যত প্ৰৱেশ কৰি আৰ্য্যকে পালকক বধ কৰাৰ বাতৰি শুনাইছিল। আৰ্য্যকে চাৰুদত্তক কুশাৱতী নগৰীৰ দায়িত্ব অৰ্পণ কৰিছিল। আৰ্য্যকৰ নিৰ্দেশ অনুসৰি শকাৰক ধৰি আনি উপস্থিত কৰোৱা হৈছিল। শৰ্বিলকে শকাৰক মৃত্যুদণ্ড বিহিবলৈ বিচাৰিলত চাৰুদত্তই তেওঁক ক্ষমা কৰিছিল। আকৌ চন্দনকে জনাইছিল যে চাৰুদত্তৰ ধৰ্মপত্নী ধূতাই চাৰুদত্তৰ মৃত্যুদণ্ডৰ কথা শুনি অগ্নিত জাঁপ দি প্ৰাণ ত্যাগ কৰিবলৈ ওলাইছিল। চাৰুদত্ত তাত গৈ উপস্থিত হোৱাতহে ধূতাই প্ৰাণত্যাগ কৰাৰ পৰা নিবৃত্ত হৈছিল। ৰোহসেনে চাৰুদত্তক সাবটি ধৰিছিল। বিদূষকে ধূতাৰ সতীত্বৰ কথা বৰ্ণনা কৰিবলৈ ধৰিছিল আৰু বসন্তসেনায়ো ধূতাক বুকুত সাবটি ধৰিছিল। শৰ্বিলকে বসন্তসেনাক কৈছিল যে ৰজা আৰ্য্যকে তেওঁক 'বধূ' শব্দেৰে সন্মান জনাইছে। ভিক্ষুকক বিহাৰৰ কুলপতি আৰু স্থাৱৰকক দাসত্বৰ পৰা মুক্তি দিয়াৰ সিদ্ধান্ত লোৱা হ'ল। চণ্ডাল দুজনক সকলো চণ্ডালৰ ভিতৰত মুখীয়াল পদবীৰে ভূষিত কৰা হ'ল আৰু শকাৰক পূৰ্বৰ পদবীতে ৰখা হ'ল।

চৰিত্রটোৱে লগুণডাল সিন্ধি জোখা কামত কেনেদৰে ব্যৱহাৰ কৰিছে তাঁলৈ চালেও দৰ্শকে নহঁহাকৈ থাকিব নোৱাৰে।

এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য কথাটো হ'ল যে শূদ্রকে কিছুমান চৰিত্র মঞ্চত উপস্থাপন কৰা নাই। কিন্তু সেইবোৰৰ প্রাধান্য দৰ্শক বা পাঠকে অনুভৱ কৰিবলৈ বাধ্য হৈ পৰে। আমি এই প্রসংগত উজ্জয়িনীৰ অত্যাচাৰী ৰজা পালকৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰো। ৰজাৰ খুলশালী শকাৰৰ কীর্তিৰ মাজেৰেই পালকৰ উদ্ধত স্বভাৱৰ কথাটো নাট্যকাৰে সুন্দৰকৈ প্রকাশ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। তেনেদৰে ৰেভিলৰ কথাও নাট্যকাৰে মঞ্চত নেদেখু�ৱালেও ৰেভিলৰ ঘৰত যে সংগীত আদিৰ মজলিছৰ আয়োজন হৈছিল সেই বিষয়ে আমি অৱগত হ'ব পাৰোঁ।

নাৰী চৰিত্রৰ ভূমিকাত ধূতা, বসন্তসেনা, নটী, বসন্তসেনাৰ দাসী চেটী, বসন্তসেনাৰ সেৰিকা আৰু শর্বিলকৰ প্রেয়সী মদনিকাৰ কথা বিশেষ উল্লেখযোগ্য। চাৰুদত্তৰ লিগিৰী ৰদনিকাৰ কথাও ইয়াত বিশেষ মন কৰিবলগীয়া। এই ৰদনিকাই *মৃচ্ছকটিক* নামকৰণৰ অন্তৰালত থকা আচল শিল্পী। কাৰণ, ৰোহসেনে সোণৰ গাড়ীৰ কাৰণে জেদ ধৰোঁতে ৰদনিকাইহে মাটিৰ গাড়ীৰ প্রসংগটো দৰ্শক বা পাঠকক অৱগত কৰোৱালে। তদুপৰি ৰোহসেনক বসন্তসেনাৰ ওচৰলৈ পোন প্রথমবাৰৰ বাবে এইগৰাকী লিগিৰীয়েই লৈ যায়। ৰোহসেনক দেখি বসন্তসেনা তেতিয়া চাৰুদত্তৰ প্রতি আৰু বেছিকৈ আকর্ষিত হয়। শূদ্রকৰ চৰিত্র অংকন পদ্ধতি অতি চিত্তাকর্ষক এইবাবেই যে তেওঁ তেনেই কম কথাৰ মাজেৰে চৰিত্র এটাক সমুজ্জ্বল কৰি তুলিছে। এই প্রসংগত ধূতাৰ চৰিত্র বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য।

চৰিত্র এটা মঞ্চত উপস্থাপন নকৰাই আন পাত্র বা পাত্রীৰ মুখেৰে সেই চৰিত্রৰ কার্য-কলাপৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰি নেদেখা চৰিত্রটোক দৰ্শক বা পাঠকৰ মনত উদ্ভাসিত কৰাটো শূদ্রকৰ এটা বিশেষত্ব। ৰজা পালকৰ চৰিত্রটোত আমি তেনেকুৱা প্রমাণ পাওঁ। ৰজাজনৰ নিজৰ জীৱন আৰু শাসনত স্বেচ্ছাৰিতাৰ স্পষ্ট আভাস পোৱা যায়। কিন্তু পালক নিজে কোনো নাটকীয় দৃশ্যত অৱতীর্ণ হোৱা আমি দেখিবলৈ নাপাওঁ।

এতিয়া আমি প্রকৰণখনৰ উল্লেখযোগ্য চৰিত্রকেইটা বিশ্লেষণ কৰো আহক—

চাৰুদত্ত ঃ চাৰুদত্ত *মৃচ্ছকটিক* প্রকৰণখনৰ নায়ক। তেওঁ জাতিত ব্রাহ্মণ। প্রকৰণখনৰ নায়কজন ব্রাহ্মণ, অমাত্য বা সদাগৰো হ'ব পাৰে বুলি কোৱা হৈছে। *মৃচ্ছকটিক* প্রকৰণখনত চাৰুদত্তক পুৰুষৰ সদ্‌গুণেৰে ভূষিত কৰি চিত্রিত কৰা হৈছে। চাৰুদত্ত দেখাত যেনেকুৱা সুঠাম, গুণতো তেনেকুৱাই। তেওঁ ব্রাহ্মণ কুলত উপজিলেও বেহা-বেপাৰ কৰি প্রচুৰ ধন উপার্জন কৰিছিল। এইদৰেই তেওঁ সমাজত প্রতিষ্ঠা লাভ কৰিছিল। কিন্তু কালৰ কুটিল গতিত তেওঁ নির্ধন হৈছিল। তেওঁৰ তেনেকুৱা ধনহীন অৱস্থাতো গুণাৱলীৰ কাৰণেই তেওঁ সকলোৰে শ্রদ্ধাৰ পাত্র বুলি বিবেচিত হৈছিল।

চাৰুদত্তৰ অকপট বাৎসল্য প্ৰেমৰ আভাস পোৱা যায়। মৃত্যুদণ্ডৰ ৰায়ত চাৰুদত্তই ৰোহসেনক আপডাল কৰি ৰখাৰ দায়িত্ব বিদূষকক অৰ্পণ কৰাৰ পৰাই তেওঁৰ সন্তানপ্ৰীতিৰ স্পষ্ট প্ৰমাণ পোৱা যায়।

প্ৰকৰণখনৰ নায়ক চাৰুদত্তই নিষ্ঠাৰে ধৰ্ম-কৰ্ম সম্পাদন কৰাটোকেই জীৱনৰ ব্ৰত বুলি ভাবিছিল। মুঠতে চাৰুদত্তৰ চৰিত্ৰটো এজন উদাৰ, দানশীল, শৰণাগতবৎসল, আদৰ্শ পতি আৰু প্ৰেমিকৰ ৰূপত প্ৰকৰণখনত চিত্ৰিত হৈছে। তেওঁৰ ন্যায়পৰায়ণতাও বিশেষ প্ৰশংসনীয়।

জানি থোৱা ভাল

- চাৰুদত্তৰ সুন্দৰ দেহাৱয়ৰ কথা বিচাৰকৰ উক্তিত—

  'ইদানীং সুকুমাৰেহস্মিন্ নিঃশঙ্কং কৰ্কশাঃ কশাঃ।
  তব গাত্ৰে পতিষ্যন্তি সহাস্মাকং মনোৰথৈঃ।। (৯।৩৬)

অৰ্থাৎ এতিয়া তোমাৰ এই সুকোমল দেহত আমাৰ মনৰ ইচ্ছা অনুসৰি অতি কৰ্কশ আঘাত পৰিব।

- পৰম উদাৰতাৰ প্ৰকাশ পোৱা চাৰুদত্তৰ কথা এনেকুৱা—

  বৈদেশ্যেন কৃতো ভৱেন্মমা গৃহে ব্যাপাৰমভ্যস্যতা
  নাসৌ বেদিতবান্ 'ধনৈৰিৰহিতং বিস্ৰব্ধসুপ্তং জনম্।
  দৃষ্ট্বা প্ৰাঙ্মহতীং নিৰাসৰচনামস্মাকমাশান্বিতঃ
  সন্ধিচ্ছেদনখিন্ন এব সুচিৰং পশ্চান্নিৰাশো গতঃ।। (৩।২৩)

অৰ্থাৎ কোনোবা সিন্ধি খান্দিব পাৰে এনেকুৱা লোকে সিন্ধি খান্দি ঘৰত সোমাই যেতিয়া একোকে নাপালে, তেতিয়া সেইজন নিৰাশ হৈ গুচি গ'ল। চাৰুদত্তৰ এই উক্তিৰ পৰা জনা যায় যে বিশাল ভৱনটোৰ আকৃতি দেখি ধন নাপাই খেদ কৰি চোৰটো গুচি গ'ল দেখি চাৰুদত্তৰ মনত কষ্ট হৈছে। এই উক্তিয়ে নায়কজনৰ উদাৰ মনোভাৱৰ পৰিচয় দিয়ে।

- চাৰুদত্তৰ দয়ালু স্বভাৱসন্দৰ্ভত তৃতীয় অংকৰ প্ৰথম শ্লোকটোত কোৱা কথা মন কৰিবলগীয়া—

  সুজনঃ খলু ভৃত্যানুকম্পকঃ স্বামী নিৰ্দ্ধনকোহপি শোভতে। (৩।১)

  অৰ্থাৎ ভৃত্যনুকম্পক প্ৰভু নিৰ্ধন হৈয়ো শোভা পাইছে।

- প্ৰকৰণখনৰ দশম অংকৰ ৫৫ সংখ্যক শ্লোকত চাৰু দত্তই শৰ্বিলকক কোৱা কথাৰ পৰা নায়কজনৰ শৰণাগতবৎসলতাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। চাৰুদত্তই কৈছে—

  শত্ৰুঃ কৃতাপৰাধঃ শৰণমুপেত্য পাদয়োঃ পতিতঃ।
  শস্ত্ৰেণ ন হন্তব্য উপকাৰহতস্তু কৰ্ত্তব্যঃ। (১০।৫৫)

অৰ্থাৎ অপৰাধ কৰা শত্ৰুৱে ভৰিত পৰি শৰণ ল'লে অস্ত্ৰেৰে আঘাত নকৰি উপকাৰহে কৰিব লাগে।

পৰিচয় পোৱা যায়। তেনেদৰে প্ৰকৰণখনৰ দ্বিতীয় অংকত সংবাহকক ঋণমুক্ত কৰা ঘটনাৰ পৰাও বসন্তসেনাৰ মহানুভৱতা আৰু হৃদয়ৰ বিশালতাৰ পৰিচয় পোৱা যায়।

প্ৰকৰণখনৰ ষষ্ঠ অংকৰ কাহিনীৰ পৰা জানিব পাৰি যে বসন্তসেনাৰ অন্তৰ ৰোহসেনক দেখি মৰমত উথলি উঠিছিল। চাৰুদত্তৰ পুত্ৰ ৰোহসেনৰ বাবে তেওঁৰ অন্তৰত বাৎসল্য প্ৰেমৰ সঞ্চাৰ হৈছিল। ৰোহসেনে মাটিৰ গাড়ীৰ সলনি সোণৰ গাড়ীৰে খেলিবলৈ জেদ ধৰাত বসন্তসেনাই আগবঢ়োৱা টোপোলাটোত থকা সোণেৰে সোণৰ গাড়ী তৈয়াৰ কৰি ল'বলৈ কোৱা কথাৰ পৰা এফালে তেওঁৰ উদাৰতা আৰু আনফালে মাতৃসুলভ হৃদয়ৰ পৰিচয় পোৱা যায়।

বসন্তসেনা অতি প্ৰতিভাসম্পন্ন ৰমণী। বিভিন্ন কলাত তেওঁ নিপুণ। যিকোনো কথাৰ তাৎপৰ্য তেওঁ সহজতে তৎক্ষণাৎ বুজিব পাৰে। প্ৰকৰণখনৰ প্ৰথম অংকত শকাৰে তেওঁক আগুৰি লোৱা অৱস্থাত বিটৰ কথাৰ ধৰণৰ তাৎপৰ্য বুজিবলৈ বসন্তসেনাৰ অলপো সময় নালাগিছিল আৰু সেইমতে তেওঁ কথাৰে নিজৰ বিচক্ষণতাৰ পৰিচয় দিছিল। শৰ্বিলক আৰু মদনিকাৰ গোপন কথা শুনি বসন্তসেনাই শৰ্বিলকে ওভতাই দিয়া গহনাৰ টোপোলাটো মদনিকাক অৰ্পণ কৰাৰ পৰাও বসন্তসেনাৰ চোকা বুদ্ধি আৰু সহৃদয় ভাবৰ আভাস পোৱা যায়। ৰোহসেনক দেখিয়েই বাৎসল্য ভাবৰ সঞ্চাৰ হোৱা ঘটনাৰ পৰা বসন্তসেনাৰ মনত থকা অপত্য স্নেহৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। দৈনন্দিন জীৱনত তেওঁ গা-পা ধুই নিয়মিতভাবে পূজা-অৰ্চনা আদি সম্পাদন কৰিছিল। সেইপিনৰ পৰা শূদ্রকৰ লেখনীত তেওঁ আদৰ্শ নাৰী হিচাপে প্ৰতিষ্ঠিত হৈছে। আনকি চাৰুদত্তৰ প্ৰতি থকা তেওঁৰ প্ৰেমত আদৰ্শ নাৰীপ্ৰেমৰ পৰিচয় পোৱা যায়। বসন্তসেনাৰ একমাত্ৰ দোষ এয়ে যে তেওঁ গণিকা। গণিকা হোৱা সত্ত্বেও তেওঁৰ লোভহীনতা, গুণীৰ প্ৰতি থকা তেওঁৰ সন্মান আৰু শ্ৰদ্ধা, ধূতাৰ প্ৰতি থকা তেওঁৰ মান্যতা, সকলোৰে প্ৰতি থকা তেওঁৰ দয়াশীল মনোভাব আদি গুণে বসন্তসেনাক সমাজত সাধাৰণ গণিকাতকৈ উচ্চতৰ আসন প্ৰদান কৰিছে।

জানি থোৱা ভাল

বসন্তসেনাৰ চৰিত্ৰ আলোচনাৰ সময়ত *মৃচ্ছকটিকৰ* পৰা কিছুমান উদ্ধৃতি দিব পাৰিলে ভাল হয়।

- বসন্তসেনাৰ কলাবিদ্যাত থকা নিপুণতাৰ কথা বিটৰ উক্তিত পোৱা যায়— সকলকলাভিজ্ঞায়াঃ ন কিঞ্চিদপি তব, উপদেষ্টব্যমস্তি— (পঞ্চম অংক)। অৰ্থাৎ সকলো কলাত অভিজ্ঞ তোমাক উপদেশ দিবলৈ একো নাই।
- চাৰুদত্তৰ গুণতহে বসন্তসেনা চাৰুদত্তৰ প্ৰতি আকৃষ্ট, সেইটো বসন্তসেনাৰ কথাত প্ৰকাশ পাইছে— গুণঃ খলু অনুৰাগস্য কাৰণম্ ন পুনৰ্বলাৎকাৰঃ — (প্ৰথম অংক) অৰ্থাৎ— গুণেই অনুৰাগৰ কাৰণ, বলপ্ৰয়োগ নহয়।

স্বার্থ পূৰণ কৰাত শকাৰ প্ৰস্তুত। গাড়ীখন যেনেদৰে চলাবলৈ কৈছিল, তেনেদৰে চলালে যে গাড়ীখন ভাঙিব, চেটৰ মৃত্যু হ'ব পাৰে, আনকি গাড়ীখন টানি লৈ যোৱা বলধৰো যে মৰণ ঘটিব পাৰে তালৈ শকাৰৰ অলপো কাণসাৰ নাই। এনেকুৱা ঘটনাৰ পৰা শকাৰক আমি নিঃসন্দেহে অপৰিণামদৰ্শী বুলি আখ্যা দিব পাৰো।

বসন্তসেনাক হত্যা কৰিবলৈকো কুণ্ঠিত হোৱা নাছিল শকাৰ। পাপ কাম কৰিও মদমত্ততাত বুৰ গৈছিল আৰু নিজক সদায় অতি শক্তিশালী, প্ৰতাপী আৰু পৰাক্ৰমী ভাবি আত্মতুষ্টিত আপোন পাহৰা হৈছিল এইটো চৰিত্ৰই। গাড়ীখনত উঠি ক'ৰবালৈ যাওঁতে মানুহে শকাৰক ৰজাৰ খুলশালিয়েক বুলি ভাবিব বুলি চিন্তা কৰি দম্ভত ওফন্দি উঠা কাণ্ডৰ পৰা শকাৰৰ দুৰ্মতিপৰায়ণতাৰ স্পষ্ট আভাস পোৱা যায়।

শকাৰ ইমান উদ্ধত যে সি যিকোনো ধৰণৰ হীন কৰ্ম কৰিবলৈকো শংকাবোধ নকৰিছিল। চৰম মূৰ্খ হোৱা সত্ত্বেও নিজকে অতি বুদ্ধিমান বুলি ভাবি গৰ্ববোধ কৰাটো শকাৰৰ এটা স্বাভাৱিক অৱস্থা আছিল। বসন্তসেনাক টেঁটুত চেপি আধামৰা কৰি পেলাই থৈ তাৰ দোষটো চাৰুদত্তৰ গাত জাপি দিবলৈ অলপো সংকোচ কৰা নাছিল শকাৰে। বসন্তসেনাক চাৰুদত্তই ভালপোৱাৰ প্ৰতিশোধ ল'বলৈ শকাৰ ইমান তললৈ নামি গৈছিল যে আত্মতুষ্টিৰ বাবে চাৰুদত্তক মৃত্যুদণ্ড বিহালে। তদুপৰি ৰোহসেনকো পিতাকৰ লগতেই মৃত্যুদণ্ড দিয়াৰ সিদ্ধান্ত ল'বলৈ আবেদন জনোৱাৰ পৰাই শকাৰক আমি অতি অবিবেকী, নিৰ্দয় আৰু ঈৰ্ষাপৰায়ণ বুলি থিৰাং কৰিব পাৰো। সেয়েহে 'কাণেলীপুত্ৰ', 'কানেলীসুতঃ', 'কুট্টনীপুত্ৰ' আদি শব্দ শকাৰৰ বেলিকা প্ৰযুক্ত হোৱাত শকাৰ যে প্ৰকৰণখনৰ তেনেই ঘৃণ্য আৰু অৱহেলিত চৰিত্ৰ এইটো আমি ক'ব পাৰো।

প্ৰকৰণখনত শকাৰক দুষ্ট, মূৰ্খ, ধূৰ্ত আৰু দম্ভৰ মূৰ্তিমান ৰূপ বুলিব পাৰি। অৱশ্যে এই চৰিত্ৰটোৰ মূৰ্খতাৰ লগতে অজ্ঞানপ্ৰসূত কথাৰ পৰা দৰ্শকৰ হৃদয়ত হাস্যৰসৰ সঞ্চাৰ হোৱাটোতহে শকাৰৰ চৰিত্ৰৰ সাৰ্থকতা। ভিক্ষুৰ লগত হোৱা শকাৰৰ কথা-বতৰাৰ পৰা খুহুতীয়া ভাব প্ৰকাশ পাইছে। শকাৰে নিজৰ কণ্ঠস্বৰৰ প্ৰশংসা কৰিবলৈ গৈ কোৱা কথাটোত হাস্যৰসৰ অভিব্যক্তি পোৱা যায়। মূৰ্খতাপ্ৰসূত কথাৰ আঁৰে আঁৰে প্ৰকৰণখনত হাস্য ৰস সৃষ্টি কৰাত শকাৰে কিছু সফলতা লাভ কৰিছে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ এগৰাকী ধীৰ পুৰুষৰূপে চাৰুদত্ত চৰিত্ৰটোৰ চমু পৰিচয় আগবঢ়াওক। (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ এগৰাকী গণিকা হোৱা সত্ত্বেও শূদ্রকে বসন্তসেনাক গুণৱতী নাৰীৰূপে আখ্যা দিয়াৰ কাৰণ কি? (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

মৃচ্ছকটিকৰ যুগত সমাজত জুৱাখেলৰ প্ৰচলন আছিল। জুৱা খেলৰ কিছুমান নীতি-নিয়মো প্ৰচলিত আছিল। জুৱাৰ পণত হাৰিলে ঋণ পৰিশোধ কৰাটো নিয়মৰ ভিতৰত গণ্য হৈছিল। তেতিয়া 'সীধু', 'সুৰা' আৰু 'আসৱ' এই তিনি প্ৰকাৰৰ মদৰ প্ৰচলনৰ কথা পোৱা যায়।

- **সাজ-পোছাক আৰু প্ৰসাধন ঃ** প্ৰকৰণখনত পোৱা যায় যে পুৰুষে ধূতি জাতীয় কাপোৰ পৰিধান কৰিছিল গাত চাদৰ লোৱাৰ প্ৰথা প্ৰচলিত আছিল। বৌদ্ধ ভিক্ষু সংবাহকৰ গেৰুৱা কাপোৰৰ স্পষ্ট উল্লেখ আছে। তিৰোতা মানুহে ধুনীয়াকৈ সাজ-পাৰ কৰিছিল। বসন্তসেনাই ধুনীয়াকৈ সাজ-পাৰ কৰিহে উদ্যানলৈ যাবলৈ ওলাইছিল।
- **জীৱিকা আৰু খাদ্য ঃ** *মৃচ্ছকটিকৰ* যুগত সাধাৰণ মানুহে কৃষিকাৰ্য কৰিয়েই জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰিছিল। তেওঁলোকে ধান, মাহ, সৰিয়হ আৰু ধান উৎপাদন কৰিছিল। তদুপৰি শাক, কোমোৰা আদিৰো স্পষ্ট উল্লেখ পোৱা যায়। প্ৰকৰণখনত কৃষকৰ কোনো চৰিত্ৰ নাথাকিলেও কৃষিজাত সামগ্ৰীৰ উল্লেখৰ পৰাই কৃষিকৰ্ম প্ৰচলনৰ কথা আমি ক'ব পাৰো।

  বেহা-বাণিজ্যৰ জৰিয়তেও তেতিয়াৰ মানুহে জীৱিকা অৰ্জন কৰিছিল। বেহা-বেপাৰত গৰুৰ গাড়ী আৰু জলপথত নৌকাৰে যাতায়াত কৰা হৈছিল। সমাজত চাকৰিজীৱীও আছিল। ৰাজআলিৰ তালাচী বিষয়া, শোধনক, অধিকৰণিক আৰু চণ্ডাল আদিৰ চৰিত্ৰৰ পৰাই উক্ত চাকৰিজীৱী লোকৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। সমাজত দাস-দাসীৰ কাম কৰিও দুখীয়া শ্ৰেণীৰ লোকে জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰিছিল।

  খাদ্য সামগ্ৰীৰ ভিতৰত সম্ভৱতঃ ভাতেই প্ৰধান আহাৰ হিচাপে পৰিগণিত হৈছিল। দৈ, ঘিউ, পায়স, পিঠা, মিঠালাৰু আৰু নানা প্ৰকাৰৰ খাদ্যবস্তুৰ উল্লেখ পোৱা যায় এইখন প্ৰকৰণত। শকাৰৰ উক্তিত মাটিমাহৰ উল্লেখো পোৱা যায়। তেওঁলোকে সৰিয়হৰ ব্যৱহাৰো জানিছিল।
- **পোহনীয়া জীৱ-জন্তু ঃ** *মৃচ্ছকটিক* প্ৰকৰণত নানা ধৰণৰ জীৱ-জন্তুৰ উল্লেখ পোৱা যায়। সেইবোৰৰ ভিতৰত পাৰ, ভাটৌ, কুকুৰ, হাঁহ আদিৰ কথা স্পষ্টকৈ ক'ব পাৰি। গৰু, ঘোঁৰা, ম'হ, ভেৰা আদি পোহনীয়া জন্তুৰ উল্লেখ পোৱা যায় *মৃচ্ছকটিকত*। তেতিয়া বলধ গৰুৰে গাড়ী টনোৱাৰ ব্যৱস্থা থকাৰ কথাও আমি ক'ব পাৰো।
- **তিৰোতা মানুহে ব্যৱহাৰ কৰা গহনা ঃ** *মৃচ্ছকটিকত* বহু ধৰণৰ অলংকাৰৰ উল্লেখ পোৱা যায়। সেইবোৰৰ ভিতৰত হাতত পিন্ধা বলয়, ভৰিত পিন্ধা নূপুৰ, মণিখচিত চন্দ্ৰহাৰ আদি বিশেষ উল্লেখযোগ্য। এইবোৰৰ উপৰিও মণি-মুকুতা, মৰকত আদিৰ প্ৰচলনো আছিল। সমাজত লো, কাঁহৰ ব্যৱহাৰ প্ৰচলিত আছিল। লোৰ শিকলিৰে হাতী বন্ধা, কাঁহৰ তাল আদিৰে শব্দ কৰা আদি মন

এইটো অনুমান কৰিব পাৰি। কাৰণ দাসীৰ কামত নিযুক্ত ছোৱালী ব্রাহ্মণ বংশৰ হ'ব নোৱাৰে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা এইটো স্পষ্টকৈ ক'ব পৰা যায় যে শূদ্রকে তেওঁৰ ৰচিত প্রকৰণখনত সেই যুগৰ সমাজত ঘটি থকা ঘটনাক নাট্যৰূপ দিছিল। তেওঁৰ প্রকৰণত সামাজিক চিত্র সজীৱ ৰূপত পাঠক বা দর্শকৰ দৃষ্টিত ধৰা পৰিছে।

১৩.৫.৬ *মৃচ্ছকটিকৰ* ৰস

ৰস অবিহনে কাব্যকৃতি চিত্তাকর্ষক নহয়। আপুনি জানে যে প্রত্যেক মানুহৰ মন বেলেগ বেলেগ। এটা সময়ত যিটো ভাল লাগে, বেলেগ সময়ত সেইটো হয়তো বেয়াও লাগিব পাৰে। কাৰণ মানুহৰ চিত্তবৃত্তি বেলেগ বেলেগ আৰু ৰুচিও বেলেগ। এইটো ক'ব পাৰি যে মানুহে একে ধৰণৰ ৰস সদায় ভাল নাপায়। মহাকবি কালিদাসে সম্ভৱতঃ সেই কাৰণেই কৈছে যে নাটকেই হৈছে একমাত্র উপায় যিয়ে ভিন্ন ৰুচিসম্পন্ন মানুহৰ মনত আনন্দ দিব পাৰে। সেই কাৰণেই নাটকত বহুকেইটা ৰসৰ সমাবেশ ঘটিব লাগে। এইটোৰ বাবেই আপুনি দেখিবলৈ পাব যে শৃংগাৰ, বীৰ, হাস্য, কৰুণ, বীভৎস আদি বিভিন্ন ৰস নাটকত বেলেগ বেলেগ পৰিবেশত প্রকাশ পায়। নাটক বা ৰূপকত নাট্যকাৰে ৰসাভিব্যক্তি যিমান চিকুণকৈ সাধিব পাৰিছে, তেওঁৰ নাটক সিমানেই হৃদয়স্পর্শী আৰু ৰসাল হৈছে।

মানুহক শিক্ষা দিয়াৰ মাধ্যম হিচাপে নাটক উত্তম। নাটক বা ৰূপকৰ কাহিনী প্রবাহ ভিন্ন ভিন্ন ৰসৰ মাজেৰে আগুৱাই যায়। কিন্তু তাত শৃংগাৰ বা বীৰ ৰসৰ প্রাধান্য থাকিব লাগে বুলি অলঙ্কাৰশাস্ত্রত কোৱা হৈছে। আনহাতে কৰুণ, হাস্য, বাৎসল্য, বীভৎস আদিও কাহিনীৰ গতিৰ পথত সহায়ক ৰস হিচাপে প্রকাশ পাব লাগে। মুঠতে ক'ব পাৰি যে নাটকত বিভিন্ন ৰসৰ বাতাৱৰণ সৃষ্টি হোৱাৰ ফলতেই সকলো শ্রেণীৰ লোকে নাটকৰ অভিনয় চাই আমোদ লাভ কৰে।

মৃচ্ছকটিক প্রকৰণত মুখ্যতঃ শৃংগাৰ ৰস ৰূপায়িত হৈছে। শৃংগাৰ দুই প্রকাৰৰ— সম্ভোগশৃংগাৰ আৰু বিপ্রলম্ভশৃংগাৰ। শৃংগাৰ ৰসৰ পৰিপন্থী অৱস্থাৰ পৰাই বিপ্রলম্ভ শৃংগাৰৰ সৃষ্টি হয়। ৰূপকত ৰূপায়িত প্রণয় কাহিনীত বিৰহ থাকিবই লাগিব। কাৰণ বিৰহ অবিহনে সম্ভোগ শৃংগাৰৰ পুষ্টি সাধন নহয়। *মৃচ্ছকটিক* প্রকৰণত দুয়োবিধ শৃংগাৰৰ প্রকাশ দেখা যায়। ইয়াত বসন্তসেনাই কামদেৱায়তন উদ্যানত চাৰুদত্তক দেখাৰ পিছৰে পৰা তেওঁৰ প্রতি বৰকৈ আসক্ত হয়। চাৰুদত্তৰ মনতো বসন্তসেনাৰ প্রতি অনুৰাগৰ সঞ্চাৰ হয়। শূদ্রকে বর্ষা ঋতুৰ সহায়ত নায়ক চাৰুদত্ত আৰু নায়িকা বসন্তসেনাৰ মনত উদ্দীপনা ভাবৰ সঞ্চাৰ কৰাত সম্ভোগ শৃংগাৰৰ বাট বেছি সুগম হৈ পৰিছে। প্রকৰণখনৰ পঞ্চম অংকৰ শেষৰ ফালে বাৰিষাৰ বতৰত

১৩.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি জানিলে যে *মৃচ্ছকটিক*খন এখন প্ৰকৰণ শ্ৰেণীৰ ৰূপক। শূদ্রক নামৰ এজন কবিয়ে এই ৰূপকখন ৰচনা কৰিছে।
- আপুনি জানিলে যে এই প্ৰকৰণখনৰ নায়ক হৈছে চাৰুদত্ত আৰু নায়িকা হৈছে গণিকা বসন্তসেনা। তেওঁলোক দুজনৰ লগতে অন্যান্য চৰিত্ৰৰ বিষয়েও জানিলে।
- আপুনি এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি প্ৰকৰণৰ সাধাৰণ লক্ষণৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে আৰু লগতে *মৃচ্ছকটিক*খনত প্ৰকৰণৰ লক্ষণসমূহ প্ৰতিফলিত হৈছে বুলিও জানিলে। প্ৰকৰণ বা নাটকৰ প্ৰয়োজনীয় পাঁচবিধ সন্ধিৰ কথাও কিছু পৰিমাণে অৱগত হ'ব পাৰিলে।
- *মৃচ্ছকটিক*খনৰ নামকৰণৰ কথাও অধ্যয়ন কৰিলে। আপুনি *মৃচ্ছকটিক*খনৰ মূল কাহিনী আৰু লগতে প্ৰকৰণখনৰ দহটা অংকৰ বিষয়বস্তুৰ চমু আভাস পালে।
- এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি *মৃচ্ছকটিক*ৰ ৰসৰ বিষয়ে জানিলে।

৭.৭ অধিক জানিবলৈ

বাংলা গ্ৰন্থ ঃ

১) কৰ্মকাৰ, আৰ. ডি; *মৃচ্ছকটিকম্।*

২) সিদ্ধান্ত বাগীশ, হৰিদাস (সম্পাদক) (১৮৭৮); *মৃচ্ছকটিকম্;* কলকাতা।

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

৩) Kale, M. R. (1962) : *The Micchakatika of Sudraka*; Motilal Banarsidas.

৪) Pandurang, Kashinath (1990); *The Micchakatika of Sudraka*; Bombay : Parab.

৭.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান (কেৱল ৰূপৰেখা)

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ বিভিন্ন লিখিত তথ্যৰ আধাৰত শূদ্রকৰ বিষয়ে কবি-সাহিত্যিকসকলে যি কৈ গৈছে তাৰ চমু লেখ আগবঢ়াব লাগিব.....পাঠ্যত থকা শূদ্রক বিষয়ক পৰিচয়জ্ঞাপক টোকাটোৰ সহায় ল'ব। প্ৰয়োজন হ'লে প্ৰসংগ পুথিৰো।